زمانەوانی کارەکی

مامۆستا : رزگار ئیسماعیل کەریم

قۆناغی سی

کۆلێژی زمان/ بەشی زمانی کوردی

Rizgar.Kareem@su.edu.krd

2024-2023

فەرهەنگ و فەرهەنگسازی :

پێناسەی فەرهەنگ:

- فەرهــەنگ تۆمارگەیەکــە وشــەکانی زمانێــك یــان چــەند زمــانێکی تێــدا تۆماردەکرێ, بە مەبەستی پاراستنی وشە و زاراوەکانی زمان لە لەناوچوون, هــەر فەرهەنگە، کە کلتور و شارستانیەتی میللەتان پیشاندەدات.

جۆرەکانی فەرهەنگ:

یەکەم: جۆرەکانی فەرهەنگ لەڕووی ڕوخسارەوە:

1. **فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی:**

ئەم جۆرە فەرهەنگەیە کە لەنێو زمانی نەتەوەیی دادەنرێت, دەکرێت دیالێکتە جیاوازەکانی زمان بگرێتە خۆ, وەك فەرهەنگی (خاڵ)ی (کوردی ــ کوردی) (شێخ مەحمەدی خاڵ) .

1. **فەرهەنگی زمانی نەتەوەیی ــ بیانی:**

ئەم جۆرە فەرهەنگەیە, کە لەنێوان دوو زمانی جیاواز نووسراوەتەوە, وەك: فەرهەنگی (ئەستێرە گەشە) (کوردی عەرەبی) فازل نیزام الدین.

1. **فەرهەنگی زمانی (بیانی – نەتەوەیی):**

ئەم جۆرەشیان لە نێوان دوو زمان دایە بەلاَم بە پێچەوانەی جۆری دووەمیانە وەکو فەرهەنگی (ئینگلیزی – کوردی) سەلام ناوخۆش.

دووەم / جۆرەكانی فەرهەنگ لە ڕوی ناوەڕۆكەوە:

ئەمیش دەكرێت بە چەند جۆرێكەوە:

1. فەرهەنگی گشتی: ئەو جۆرە فەرهەنگەیە كە زۆربەی بوارە جیاجیاكان لە خۆ دەگرێت كە وشەو زاراوەكانی تێدا كۆدەكرێتەوە و لێكدەدرێتەوە.
2. فەرهەنگی تایبەتی: ئەم جۆرە تایبەتە بە وشە و زاراوەكانی بوارێكی تایبەت و دیاری كراو بۆ نمونە فەرهەنگی سیاسی یان پزیشكی.
3. فەرهەنگی فیلۆلۆژی: ئەم جۆرەیان ڕەگ و ڕەسەنی وشەكان دەخاتەڕوو.
4. ئنسكلۆپیدیا: ئەم جۆرەیان زۆرترین زانیاری لە بارەی ڕووداو و مێژوو و كەسایەتییەكان لە خۆدەگرێت.

سوودەکانی فەرهەنگ:

1- پاراستنی وشەکانی زمان لە مەترسی لەناوچوون، چونکە بە تێپەڕبوونی کات وشە کۆنەکان لەناودەچن و بیردەچنەوە وشەی نوێ جێگایان دەگرێتەوە. بۆیە فەرهەنگ وشە کۆنەکان لەخۆ دەگرێ وەك ئەرشیف دەیان پارێزێ.

2- دەبێتە هۆی لابردنی جیاوازی لە نووسین، دەبێتە تاکە سەرچاوەیەك بۆ وەرگرتنی وشە و زاراوە و جیاوازی لە نووسین ناهێلێت.

3- دیاری کردنی جۆری وشە لەڕووی پێکهاتنەوە، پۆلی وشە وەك ئەوەی وشەکە (ناوە، ئاوەڵناوە، ئاوەڵکارە) لەگەڵ شوێنی بەکارهێنانیان (ڕەسمی، ناڕەسمی، بازاڕی...)

4- بەهۆی فەرهەنگەوە دەتوانرێت هەموو دیالێکت و بەش و شێوە زارەکانی زمانی کوردی کۆبکرێتەوە.

5- فەرهەنگ دەبێتە سەرچاوەیەك بۆ ئەو کەسانەی زانیاری تەواویان دەربارەی زمانەکە نیە یاخود هیچ زانیاریەکیان لەبارەی زمانەکەوە نیە.

ئامانجی دانانی فەرهەنگ:

فەرهـەنگ وەکـو بابـەتێکی زانسـتی ئامـانج گـەلێکی زۆری هەیـە , لێـرەدا گـرینگترین ئامانجەکانی فەرهەنگ دەخەینەڕوو:

1.تۆمار کردنی وشە و پاراستنی واتاکانییەتی.

2.هەڵبژاردنی کەرەسە و ڕیزکرنی بە پێی ئەلف و بێ یە .

3.لابردنی لێڵی لەسەر وشە و زاراوەکانی زمانەکە.

4.ئامانجی فەرهەنگ زیاتر بەندە بە سروشتی کەسەکان و بابەتی فەرهەنگەکە.

ئەرکی فەرهەنگ:

1. پێدانی واتای وشە.
2. نیشاندانی واتای وشە.
3. بنچینەی داتاشین و دارشتنی وشەکان.
4. پێدانی زانیاری وشەسازی و ڕێزمانی.
5. خستنەڕووی زانیاری بەکار هێنان.

مێژووی سەرهەڵدانی فەرهەنگی کوردی: ئەم مێژووەش چەند قۆناغێکە:

قۆناغی یەکەم: قۆناغی سەرەتایی:

یەکەم کاری کورد لە بواری فەرهەنگدا دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدەهەم (1682 -1683) کە یەکەمین فەرهەنگی کوردی (نەوبەهار) لە لایەن شاعیری گەورەی کورد ئەحمەدی خانی (1650 -1707) دانراوە، ئەم فەرهەنگە بریتی یە لە فەرهەنگێکی بچووك کە بە (زمانی عەرەبی- کوردی) بە دیالێکتی کرمانجی سەروو نوسراوەتەوە و زیاتر بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی نووسراوە نەوەك خزمەتکردنی زمانی کوردی، هەروەها بەشێوەی هۆنراوەیی نووسراوە. ئەم فەرهەنگەی بۆ منداڵانی کورد داناوە بۆ ئەوەی فێری زمانی عەرەبی ببن.

قۆناغی دووەم/ قۆناغی جەنگی جیهانی و سەرەتای سەدەی بیستەم:

لەماوەی جەنگی جیهانی یەکەمدا هیچ فەرهەنگێکی کوردی نابینینەوە کە خاوەنەکەی کورد بێت، تەنیا لەو سەردەمە رۆژهەڵاتناسەکان ئەوانەی لەو ناوچانە مابوونەوە وەکو (مێجەرسۆن) لە ساڵی (1913) لە لەندەن فەرهەنگێکی (ئینگلیزی- کوردی) نووسیوە.

- (باسیل نیکیتین) لە ورمێ لەساڵی (1916) فەرهەنگۆکێکی (رووسی- کوردی) بلاوکردۆتەوە.

هەروەها(ر.ف جاردین)لەساڵی (1922) لە بەغدا فەرهەنگێکی (کوردی- ئینگلیزی) بڵاوکردۆتەوە. (جاردین) دەربارەی رێزمانی کوردی شتی نووسیوە.

قۆناغی سێیەم/ قۆناغی دوای جەنگی جیهانی:

لەدوای سالآنی سیەکانی سەدەی بیستەم فەرهەنگسازی بەرەو فراوانی چوو بەهۆی قوڵبوونەوەی هەستی نەتەوایەتی، یەکێك لە کارە گرینگەکانی ئەو سەردەمە گرینگی دان بوو بە زمان و ئەدەب و مێژووی کورد. لێکۆڵینەوە لەم بوارانە رێگای خۆشکرد بۆ سەرهەڵدانی فەرهەنگسازی بەهۆی دەرچوونی چەندین گۆڤار. بواری فەرهەنگسازی بە زمانی تارادەیەك ئاسانتربوو وەك (لیستی زاراوەکانی کۆمەلآیەتی و سیاسی) (جەلادەت بەدرخان) کە لە گۆڤاری هاواردا بلآوی کردۆتەوە، هەروەها زاراوەکانی عەلائەدین سەجادی کە لە گۆڤاری نزار، هەروەها شاکر فەتاح لە ساڵی 1934 فەرهەنگێکی بلآوکردۆتەوە.

قۆناغی چوارەم/ قۆناغی پەنجاکان و شەستەکان:

- لە ساڵی (1950) فەرهەنگی (ڕابەر) کە فەرهەنگێکی (عەرەبی- کوردی)یە لە لایەن گیوی موکریانیەوە دەرچوو.

- لەساڵی(1955) فەرهەنگی (کۆڵکە زێڕینە) کە (کوردی- فارسی- عەرەبی- فەرەنسی- ئینگلیزی)یە لەلایەن گیوی موکریانیەوە دەرچوو.

- فەرهەنگی (مەردۆخی) کە فەرهەنگێکی (کوردی- فارسی- عەرەبی)یە لەساڵی (1956) لەتاران چاپکرا لە لایەن(مەردۆخی).

قۆناغی پێنجەم/ قۆناغی ساڵی حەفتاکان و هەشتاکان:

ئەم قۆناغە بە قۆناغێکی چالاك دادەنرێت لەبواری فەرهەنگسازی دا، چونکە کۆمەڵە فەرهەنگێکی باشی تێدا دەرچووە کە هەریەکە بەهاو گرینگی خۆی هەیە. لەوانە:

- فەرهەنگی (عبدالرحمن زەبیحی) بەرگی یەکەم لەساڵی(1977) بەرگی دووەم لەساڵی(1978).

قۆناغی شەشەم/قۆناغی دوای ڕاپەڕین:

ڕاپەڕینی ساڵی(1991) وەرچەرخانێکی مێژوویی زۆر گەورە بوو لە مێژووی گەلی کورددا کاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر هەموو لایەن و بوارەکانی ژیاندا بە تایبەتی لەبواری نووسین و پێشخستنی زمان و ئەدەبی کوردی، چونکە بواری چاپ و چاپەمەنی زیاتربوو، بە سەدان گۆڤار و ڕۆژنامەی نوێ هاتەکایەوە، ئاسۆی بیری خەڵکی فراوانتر بوو، ئەم ڕاپەرینە کاریگەری گەورەی هەبوو لە دروست بوون و هاتنی گەلێك وشە و زاراوەی نوێ فەرهەنگسازی کوردی دەوڵەمەند کرد, کە بووە مایەی دەرکەوتنی چەندین فەرهەنگ بەزمانی کوردی لەبوارە جیاجیاکانی زانستدا.